

การบูรณาการหลักพุทธธรรมกับการบริหารการศึกษา

ทศพร น้อยสุขะ¹, บุญเชิด ชำนิศาสตร์², พีรวัฒน์ ชัยสุข³

คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Integration of Buddhist Principles with the Educational Administration

Thodsaporn Noysukka¹, Booncherd Chumnisart², Peravat Chaisuk³

Faculty of Education, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Article Info

Vol. 1 No. 2 (May-Aug 2021)

Academic Article

Article History:

Received 5 Mar 2021;

Revised 28 May 2021;

Accepted 29 May 2021

คำสำคัญ:

การบูรณาการ; พุทธธรรม;
การบริหารการศึกษา

Corresponding Author,

E-mail: [@mcu.ac.th">surachai.sur](mailto:surachai.sur)

@mcu.ac.th

บทคัดย่อ

หลักพุทธธรรมเป็นการแสดงความจริงตามกระบวนการของธรรมชาติ สามารถนำมาปฏิบัติเพื่อให้เกิดประโยชน์ในชีวิตจริง รวมถึงการประยุกต์ใช้ในการบริหารการศึกษา ซึ่งเรียกว่า การบริหารตามหลักพุทธวิธี อันเป็นการใช้หลักพุทธธรรมในการบริหารงานทั้งสี่ด้าน คือ 1) การบริหารงานวิชาการ โดยการประยุกต์ใช้หลักอิทธิบาท 4 2) การบริหารงานบุคคล โดยการประยุกต์ใช้หลักพรหมวิหาร 4 3) การบริหารงบประมาณ โดยการประยุกต์ใช้หลักทฤษฎีภูมิคุ้มกันสังคม 4 และ 4) การบริหารงานทั่วไป โดยการประยุกต์ใช้หลักอปริหานิยธรรม 7 การบริหารงานดังกล่าวเป็นการบูรณาการหลักพุทธธรรมในการบริหารการศึกษาที่เน้นการครองตน คือ การรู้จักคิดด้วยตนเอง การครองคน คือ การทำตัวให้เป็นที่รักของคนอื่น และการครองงาน คือ ความรับผิดชอบต่องานที่ องค์ความรู้ใหม่ คือ การบูรณาการหลักพุทธธรรมกับการบริหารการศึกษาใน 4 ด้าน คือ 1) การบริหารงานวิชาการจะต้องสร้างปัจจัยที่จะก่อให้เกิดความสำเร็จตามหลักอิทธิบาท 2) การบริหารงานบุคคลต้องเน้นคุณธรรมอันประเสริฐของผู้ร่วมงานกัน 3) การบริหารงบประมาณต้องคำนึงเรื่องการจัดสรรอย่างเป็นธรรม และ 4) การบริหารทั่วไปต้องมุ่งความเจริญที่เกิดจากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกที่เกื้อกูลกัน

Keywords:

Integration;
Buddhist Morality;
Educational Administration

Abstract

The Buddhist principles reveal the truth according to the process of nature. It can be practiced for the benefit of real life, including to apply for educational administration which is called the Buddhist administration which is used the Buddhist principles to administrate into four aspects in the followings: 1) academic administration applied by the four Iddhipādas; 2) personnel administration applied by four Brahmavihāras; 3) budget administration applied by four Dīṭṭhadhammikatthasaṅvattanikas; and 4) general administration applied by seven Aparihāniyadhammas. Such administration is an integration of Buddhist principles in educational administration which emphasizes on self-governance that is the thinking by own one, people- governance that is to be loved by others, and work-

governance that is a responsibility for the duty. The new body of knowledge implies that the integration of Buddhist principles with educational administration into four aspects in the followings: 1) academic administration has to create the factor of success according to Iddhipāda; 2) personnel administration has to emphasize on the sublime virtue of coexist; 3) budget administration has to be related to a fair allocation, and 4) general administration has to focus on the prosperity arising from both internal and external factors supportively.

บทนำ

พุทธวิธีการบริหารการศึกษาที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า พระพุทธองค์ทรงบริหารการศึกษาในสมัยพุทธกาลเริ่มตั้งแต่พระองค์ทรงแสดงธรรมโปรดปัญจวัคคีย์ ยสกุลบุตรและสหายกระทั้งมีกุลบุตรอุปสมบทเป็นพระสาวกจำนวน 60 รูป พระองค์จึงได้ออกประกาศนโยบายการเผยแผ่พระพุทธศาสนา กระทั้งมีพระสาวกเพิ่มเป็นจำนวน 1,250 รูป หลักธรรมที่พระองค์ทรงสั่งสอนสรุปลงในไตรสิกขาหรือการศึกษาในเรื่องศีล สมาธิและปัญญา ซึ่งถือเป็นคำสอนหลักในพระพุทธศาสนา โดยแท้จริงแล้วหลักพุทธธรรมในพุทธศาสนามีอยู่มากมาย สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการบริหารการศึกษาให้มีประสิทธิภาพและบรรลุวัตถุประสงค์ขององค์กรได้ การบูรณาการคำสอนทางพระพุทธศาสนาให้เข้ากับศาสตร์สมัยใหม่จึงเป็นสิ่งสำคัญ ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดการผสมผสานระหว่างกรนำหลักธรรมมาใช้กับกระบวนการจัดการเรียนการสอนให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยที่การเรียนการสอนแบบบูรณาการจะเน้นองค์รวมของเนื้อหามากกว่าองค์ความรู้ของแต่ละรายวิชา นอกจากนี้ ยังเน้นการสร้างความรู้ของผู้เรียนมากกว่าการให้เนื้อหาโดยตัวผู้สอน ซึ่งการบูรณาการทางพระพุทธศาสนาเพื่อการศึกษาถือเป็นการสร้างคุณธรรมและจริยธรรมให้ผู้เรียนได้ศึกษา อบรมด้านจิตใจก่อให้เกิด ศีล สมาธิและปัญญา เนื่องจากหลักพระพุทธศาสนาถือเป็นศาสตร์แห่งปัญญา อันหมายถึงความรู้อันบริสุทธิ์ที่เกิดจากจิตใจของผู้ฝึกปฏิบัติ กระทั่งเกิดปัญญาที่เปรียบเหมือนแสงสว่างส่องประกายให้เข้าใจหลักการดำเนินชีวิต ความรอบรู้ได้มาจากการศึกษาประสบการณ์ที่ได้ยิน ได้ฟัง ฝึกฝนในแต่ละสาขาวิชาเกิดความสติปัญญา แก้ปัญหาได้อย่างถูกต้อง และมีเหตุผลมีค่านิยมที่ดีต่อสังคมตนเองและครอบครัว วิเคราะห์และแยกแยะความถูกต้องได้ ฉะนั้น การบูรณาการการสอนพระพุทธศาสนากับพัฒนาการศึกษาจึงเป็นหน้าที่ที่ผู้บริหาร ครู อาจารย์ต้องให้ความสำคัญ ร่วมมือกันจัดกิจกรรมการเรียนรู้ ทั้งในด้านการสอนและการบริหารเพื่อส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมให้เกิดค่านิยมที่ดีขึ้น เกิดความเสียสละต่อส่วนรวม ส่งเสริมการฝึกสมาธิ พัฒนานวัตกรรม เช่น บันทึกรักความดี การบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นกับรายวิชาต่าง ๆ ทั้งนี้ เพื่อสืบสานประเพณีวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาและยึดหลักการสอนตามรอยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 เรื่องปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงที่เน้นเรื่องความพอประมาณ การมีเหตุผลและการมีภูมิคุ้มกันความเสี่ยง บนพื้นฐานของการมีความรอบรู้คู่คุณธรรม ซึ่งหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงเป็นตัวอย่างการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการดำเนินชีวิต ในด้านการศึกษา หากบูรณาการหลักพุทธธรรมในกระบวนการเรียนรู้ระหว่างผู้เรียนกับผู้สอนก็จะเกิดประโยชน์ทั้งสองฝ่ายในการพัฒนาคุณภาพชีวิตและคุณภาพทางการศึกษา

ด้วยเหตุนี้ คณะผู้เขียนจึงสนใจหลักพุทธธรรมที่จะนำไปใช้ในการศึกษา โดยเน้นการบริหารที่สามารถประยุกต์ใช้เพื่อแก้ปัญหาการบริหารในสถานศึกษา ทั้งนี้ เพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาต่อยอดองค์ความรู้และนำไปใช้จริงในสถานศึกษาต่อไป

เนื้อเรื่อง

ความหมายของพุทธธรรมและลักษณะทั่วไป

พุทธธรรม หมายถึง ธรรมะหมวดต่าง ๆ ในพระพุทธานุศาสน์ซึ่งปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก โดยจัดไว้เป็นหมวดหมู่ พุทธธรรมมีลักษณะเป็นทางสายกลาง ไม่สุดโต่งไปข้างใดข้างหนึ่ง เป็นไปตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา ดังนั้น จะเห็นได้ว่า ปราศณในพระพุทธานุศาสน์จึงมีความคิดเห็นว่า พุทธธรรมเป็นหลักธรรมในพระพุทธานุศาสน์ที่เป็นหลักธรรมสายกลางหรือมัชฌิมาปฏิปทา (พงษ์ศักดิ์ ภูภาขาว, 2553: 82)

ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรมได้มีข้อสรุปไว้ ดังนี้ (1) ความจริงสายกลางที่เรียกว่า มัชฌิมนธรรมหรือมัชฌิมนธรรมเทศนา ที่ว่าด้วยความจริงตามกระบวนการของธรรมชาติที่อันวยประโยชน์ในชีวิตจริง ไม่ส่งเสริมการเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีการสร้างทฤษฎีแล้วยึดมั่นในทฤษฎีนั้นตามหลักการทางปรัชญา (2) การแสดงข้อปฏิบัติสายกลางที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา อันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตน ผู้รู้เท่าทันชีวิตไม่หลงมกมาย มุ่งผลสำเร็จ คือ ความสุข สะอาด สว่าง สงบเป็นอิสระที่สามารถมองเห็นได้ในชีวิตนี้ ในทางปฏิบัติความเป็นสายกลางนี้เป็นไปโดยสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่น ๆ เช่น สภาพชีวิตของบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ เป็นต้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2555: 6)

ความหมายของการบริหารการศึกษาและการบริหารการศึกษาตามหลักพุทธวิธี

การบริหารตรงกับภาษาอังกฤษว่า Administration ซึ่งมีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า การจัดการ หรือ Management ทั้งสองคำสามารถใช้แทนกันได้ คำว่า การบริหาร ตามความหมายของไซมอนและคณะ (Simon, et al., 1950) หมายถึง กิจกรรมที่บุคคลตั้งแต่ 2 คนขึ้นไปร่วมมือกันดำเนินงานเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลาย ๆ อย่าง ซึ่งมีความหมายใกล้เคียงกับบาร์นาร์ด (Barnard, 1948) ที่เห็นว่า การบริหารเป็นการทำงานของคนตั้งแต่ 2 คนขึ้นไปที่ร่วมปฏิบัติการให้บรรลุเป้าหมายร่วมกัน ขณะที่เซอร์จิอวานนีและคณะ (Sergiovanni, et al., 1992) เห็นว่า การบริหารเป็นกระบวนการทำงานร่วมกับผู้อื่นเพื่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ตามเป้าหมายได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้น การบริหารจึงหมายถึง การดำเนินงานของบุคคลตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป เพื่อให้บรรลุเป้าหมายของกลุ่มหรือองค์กร ซึ่งหากนำการบริหารมาใช้กับการศึกษา จะมีความหมายตามที่ภาวิตา ธาธาศรีสุทธิและวิบูลย์ ไตวณะบุตร (2542) กล่าวไว้ว่า การบริหารการศึกษา เป็นกิจกรรมต่าง ๆ ที่หลายคนร่วมมือกันดำเนินการในการพัฒนาสมาชิกของสังคมในทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นบุคลิกภาพ ความรู้ความสามารถ เจตคติ พฤติกรรม คุณธรรม ทั้งนี้ เพื่อให้มีค่านิยมตรงตามที่สังคมต้องการ โดยกระบวนการเหล่านี้ต้องอาศัยสภาพสิ่งแวดล้อม ทรัพยากรและเทคนิคที่เหมาะสมเพื่อให้เกิดการพัฒนาตามเป้าหมายของสังคมที่ตนดำรงอยู่ ซึ่งความหมายนี้มีลักษณะใกล้เคียงกับการบริหารโรงเรียนหรือการบริหารสถานศึกษา ดังที่แคมป์เบลและคณะ (Campbell, et al., 1966) กล่าวว่า การบริหารโรงเรียนเป็นการจัดแผนยุทธศาสตร์ทางการศึกษาเพื่อให้การจัดการศึกษาบรรลุเป้าหมายอย่างแท้จริง ซึ่งผู้ที่วางยุทธศาสตร์ทางการศึกษา ก็คือ ผู้บริหารการศึกษา จากความหมายนี้ จะเห็นว่า การบริหารการศึกษากับการบริหารโรงเรียนเป็นลักษณะการจัดการด้านองค์ความรู้แก่เยาวชนหรือผู้ที่สนใจที่จะพัฒนาความรู้ความสามารถ ดังนั้น การบริหารในลักษณะนี้จึงมีความสัมพันธ์ระหว่างผู้เรียนกับผู้สอน

ส่วนการบริหารการศึกษาตามหลักพุทธวิธีเป็นการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการบริหารการศึกษา ซึ่งการบริหารในลักษณะนี้ สัญญา สัญญาวิวัฒน์ และชาย สัญญาวิวัฒน์ (2550) มองว่า เป็นความพยายามในการนำหลักธรรมของพระพุทธานุศาสน์มาประยุกต์กับวิชาสมัยใหม่ เพราะพุทธธรรมเป็นนามธรรมสูงกว่าความรู้สมัยใหม่ใด ๆ พุทธธรรมจึงสามารถครอบคลุมทั้งวิทยาศาสตร์และสังคมศาสตร์ได้ทั้งหมด การบริหารการศึกษานบนพื้นฐานของหลักพุทธธรรมจึงเรียกว่า การบริหารเชิงพุทธหรือพุทธวิธีบริหาร โดยมีหลักการ

บริหาร 3 ป. คือ ปริยัติ (เรียนรู้) ปฏิบัติ (ทำตาม) และปฏิเวธ (ดูแลผล) (พระมหาติลกรัศมี วุฒิยา และวิโรจน์ เจษฎาลักษณ์, 2558: 192) ทั้งสามหลักนี้ถือเป็นกระบวนการของหลักสัทธรรม 3 หรือธรรมของสัตบุรุษที่เป็นหลักหรือแก่นศาสนา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2555ก: 105) หากการบริหารการศึกษานำหลักพุทธธรรมนี้ไปใช้ก็จะเกิดประโยชน์ในการพัฒนาระบบการศึกษาที่ยั่งยืนได้ อย่างไรก็ตาม พระสัทธรรม 3 เป็นเพียงขั้นหลักการซึ่งจะต้องวิเคราะห์ต่อไปว่า ในขั้นปฏิบัติการจริงมีหลักพุทธธรรมใดบ้างที่สามารถประยุกต์ใช้ในการบริหารการศึกษาที่เหมาะสมกับบริบทสังคมนั้น ๆ ซึ่งจะได้นำเสนอในประเด็นต่อไป

การบูรณาการหลักพุทธธรรมในการบริหารการศึกษา

การบูรณาการพุทธวิธีบริหารเป็นลักษณะของการนำหลักพุทธธรรมไปประยุกต์ใช้ในการบริหารการศึกษา โดยนำไปบูรณาการกับแนวคิดของกระทรวงศึกษาธิการที่ได้ออกกฎกระทรวง เรื่องกำหนดหลักเกณฑ์และวิธีการกระจายอำนาจบริหารและการจัดการศึกษา พ.ศ. 2550 (2550) ซึ่งสอดคล้องกับพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2545 โดยกฎกระทรวงดังกล่าวได้จำแนกประเภทการบริหารงานเป็น 4 ด้าน คือ 1) การบริหารงานวิชาการ 2) การบริหารงานบุคคล 3) การบริหารงานงบประมาณ และ 4) การบริหารงานทั่วไป แต่ละประเภทมีลักษณะการบริหารตามหลักพุทธวิธีดังต่อไปนี้

ประเภทแรก การประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการบริหารงานวิชาการ ประเภทนี้เป็นการนำหลักอิทธิบาท 4 มาใช้ในการบริหารงาน อิทธิบาทเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เกิดสมาธิและนำไปสู่ความสำเร็จที่เป็นจุดมุ่งหมายของสมาธิ สมาธิเกิดจากอิทธิบาทข้อใด ก็มีชื่อเรียกตามอิทธิบาทข้อนั้น โดยนัยนี้มีสมาธิ 4 ข้อ คือ 1. ฉันทสมาธิ สมาธิที่เกิดจากฉันทะหรือสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ 2. วิริยะสมาธิ สมาธิที่เกิดจากความเพียรหรือสมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่ 3. จิตตสมาธิ สมาธิที่เกิดจากความจิตจดจ่อหรือสมาธิที่มีความจิตจดจ่อเป็นใหญ่ 4. วิมังสาสมาธิ สมาธิที่เกิดจากความใช้ปัญญาในการไตร่ตรองเป็นใหญ่ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 11 ข้อ 306: 277) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2556: 554) ได้ให้ความหมายของอิทธิบาท 4 ว่า คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ คุณเครื่องสำเร็จสมประสงค์หรือทางแห่งความสำเร็จมี 4 อย่าง โดยสรุป ก็คือ มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝึกฝนและใช้ปัญญาสอบสวน ซึ่งทำให้บุคคลประสบความสำเร็จในสิ่งที่ตนปรารถนา สมาธิเหล่านี้จะเกิดคู่กับความเพียรที่เรียกว่า ปธานสังขาร แปลว่า สังขารที่เป็นตัวความเพียร หรือความเพียรที่เป็นเครื่องปรุงแต่ง แปลโดยง่าย คือ ความเพียรที่เป็นแรงสร้างสรรค์หรือความเพียรสร้างสรรค์ ขณะที่พระพรหมบัณฑิต (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2551) กล่าวว่า อิทธิบาท 4 คือ ใช้คุณธรรมนำทางสู่ความสำเร็จตามที่ตนประสงค์ ต้องมีความพอใจ มีความเพียร มีสมาธิ จึงทำให้เกิดปัญญา ส่วนปิ่น มุทุกันต์ (2508: 413) กล่าวว่า เพราะหลักอิทธิบาท 4 ซึ่งเป็นหลักการทำงานของพระพุทธเจ้า อันนับว่าเป็นนักทำงานชั้นยอดของโลก ในความรู้ของคนที่ผ่านไปแล้วยังมักจะวางหลักต่าง ๆ ไว้นอกตัว แต่วิธีของพระพุทธเจ้านี้ทรงสอนให้ตั้งที่ในใจของตนเองก่อน ตั้งให้ถึงตัวจริง ๆ จะทำทุกอย่างให้เริ่มจากตนเองก่อน

จากข้อความข้างต้น จึงสรุปได้ว่า อิทธิบาท 4 ได้แก่ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา เป็นหลักธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จในทุกกิจกรรม ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาหรือการทำงานใด ๆ การบริหารงานวิชาการทั้งการบริหารหลักสูตร การบริหารการเรียนการสอน การบริหารงานวัสดุและสื่อการเรียนการสอน และการบริหารการวัดผลและประเมินผล เป็นหลักธรรมที่เกี่ยวพันกัน ดังนั้น บุคคลจะประสบผลสำเร็จในการทำงาน จึงควรปลูกฝังอิทธิบาทธรรมในจิตใจ เพื่อโน้มน้าวให้เกิดฉันทะในการทำงานและพัฒนาปรับปรุงคุณภาพของงานอย่างสม่ำเสมอจนกว่าจะบรรลุเป้าหมายสูงสุดในการทำงาน

ประการที่สอง การประยุกต์หลักพรหมวิหาร 4 ในการบริหารงานบุคคล หลักธรรมหรือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าโดยสรุปมีหลักการสำคัญ 3 ประการ คือ (1) การไม่ทำบาปทั้งปวง (2) การทำกุศลให้ถึงพร้อม (3) การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 10 ข้อ 90: 50) สิ่งที่ต้องปฏิบัติทั้ง 3 ประการดังกล่าว ยังจำแนกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วน “ศีลหรือวินัย” อันเป็นคำสั่งหรือข้อบังคับมิให้ทำ อีกอย่างหนึ่ง คือ ส่วนธรรมะที่เป็นคำสอนหรือข้อที่ควรกระทำ ในที่นี้ จะศึกษาเฉพาะหมวดธรรมพรหมวิหาร 4 อันเป็นธรรมะที่ผู้บริหารทุกคนควรศึกษา ฝึกฝน พัฒนาตนเองให้เป็นผู้บริหารที่ดีและมีธรรมะในใจ (นิธย์ สัมมาพันธ์, 2529: 153)

คำว่า พรหมวิหาร มาจากคำว่า พรหม หมายถึง ชื่อพระเป็นเจ้า ผู้เป็นใหญ่ในการสร้างโลกตามศาสนาพราหมณ์ เทพในพรหมโลก และมาจากคำว่า วิหาร หมายถึง วัด ที่อยู่ของพระสงฆ์ สถานที่ประดิษฐานของพระพุทธรูป รวมความแล้ว พรหมวิหาร หมายถึง ธรรมะของพรหมหรือธรรมะของผู้เป็นใหญ่มี 4 ประการ ประกอบด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา (ราชบัณฑิตยสถาน, 2525: 568-569) พระพุทธเจ้าตรัสถึงพรหมวิหาร 4 ไว้ว่า

“...พราหมณ์ผู้เสมอด้วยพรหม เป็นอย่างไร คือ พราหมณ์ในโลกนี้ เป็นผู้มิชาติกำเนิดดีทั้งฝ่ายมารดาและฝ่ายบิดา ถือปฏิสนธิบริสุทธิ์ดีตลอดเจ็ดชั่วบรรพบุรุษ ไม่มีใครจะคัดค้านตำหนิได้ เพราะอ้างถึงชาติตระกูล เขาประพาสโกมารพรมจรยฺเรียมมนตรอยู่ตลอด 48 ปี แสวงหาทรัพย์สำหรับบูชาอาจารย์เพื่ออาจารย์โดยชอบธรรมเท่านั้น ไม่แสวงหาโดยไม่ชอบธรรม ความชอบธรรมในการแสวงหา นั้น เป็นอย่างไร คือ เขาไม่แสวงหาด้วยกลกรรม ไม่แสวงหาด้วยพณิชยกรรม (การค้าขาย) ไม่แสวงหาด้วยไครักขกรรม (การเลี้ยงโค) ไม่แสวงหาด้วยการเป็นนักรบ ไม่แสวงหาด้วยการรับราชการ ไม่แสวงหาด้วยศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง เขาถือกระเบื้องเที่ยว ขอดานอย่างเดียว มอบทรัพย์สำหรับบูชาอาจารย์เพื่ออาจารย์แล้ว โจนผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาขาวพัสดุแล้วออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต เมื่อบวชแล้วอย่างนี้ มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ 1 ทิศที่ 2 ทิศที่ 3 ทิศที่ 4 ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยเมตตาจิตอันไพศาล เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเป็นอยู่ มีกรุณาจิต ฯลฯ มีมุทิตาจิต ฯลฯ มีอุเบกขาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ 1 ทิศที่ 2 ทิศที่ 3 ทิศที่ 4 ทิศ เบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยอุเบกขาจิตอันไพศาล เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเป็นอยู่ เธอเจริญพรหมวิหาร 4 ประการนี้แล หลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในสุคติพรหมโลก พราหมณ์ผู้เสมอด้วยพรหม เป็นอย่างนี้แล” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 22 ข้อ 192: 318-319)

พรหมวิหาร 4 เป็นหัวใจของการบริหารเชิงพุทธที่สำคัญ เป็นหลักธรรมที่ผู้บริหารต้องมีประจำใจ เพื่อบริหารงานบุคคลด้วยความเมตตา กรุณา ให้ความช่วยเหลือ แนะนำให้ผู้ใต้บังคับบัญชาหรือผู้เรียนสามารถอยู่ได้ด้วยตนเอง มีความมูทิตายินดีเมื่อเขาเติบโตในหน้าที่การงาน และมีอุเบกขา ปลอ่ยวาง ฝึกจิตให้เป็นกลางในสิ่งเกิดขึ้น สิ่งเหล่านี้ คือ หลักธรรมประจำใจที่ช่วยให้ผู้บริหารสามารถบริหารงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ

นักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาอธิบายความหมายและความสำคัญของพรหมวิหาร 4 ไว้มากมาย เช่น สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณสังวร (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฒโน), 2543: 195-203) ทรงเรียบเรียงหนังสือชุดรวมธรรมะ ตอนที่ว่าด้วยพรหมวิหาร 4 สามารถสรุปความได้ว่า พรหมวิหาร 4 เป็นคุณธรรมสำหรับเป็นที่อยู่ของจิตใจแห่งพรหม คือ ผู้ใหญ่หรือผู้ประเสริฐ เป็นธรรมเป็น

อยู่ซึ่งมีทั้งความดีและความสุข โดยให้ผู้ปฏิบัตินำไปใช้ดังนี้ ขั้นแรกให้ปฏิบัติด้วยจิตคิดเกื้อกูลแผ่ออกไปในสัตว์บุคคลทั้งหลาย คือ เมตตา ซึ่งมีอาการเป็นความคิดเกื้อกูล ต่อจากนั้นเมื่อได้เห็นหรือได้ยินหรือได้คิดว่าเขามีความทุกข์เดือดร้อน ก็ปฏิบัติช่วยบำบัดทุกข์ให้ คือ กรุณาซึ่งมีอาการช่วยบำบัดทุกข์ จากนั้นครั้นได้เห็นเขามีสุข ไม่มีทุกข์ ก็พลอยยินดีบันเทิงใจ คือ มุทิตาซึ่งมีอาการพลอยยินดี และเมื่อไม่มีกิจที่ควรจะทำต่อไปก็อุเบกขา คือ อยูเฉย ๆ ส่วนสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2556: 259) ให้ความหมายไว้ว่า เป็นธรรมเครื่องอยู่ของพรหม ธรรมประจำใจอันประเสริฐ ธรรมประจำใจของท่านผู้มีคุณความดียิ่งใหญ่ ประกอบด้วย 1. เมตตา หมายถึง ความรักใคร่ปรารถนาดี อยากให้เขามีความสุข มีจิตแผ่ไมตรีและคิดทำประโยชน์แก่มนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย 2. กรุณา หมายถึง ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจอันปลดปล่อย บำบัดความทุกข์ยาก เดือดร้อนของปวงสัตว์ 3. มุทิตา หมายถึง ความยินดี ในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข มีจิตผ่องใสบันเทิง กอปรด้วยอาการแช่มชื่น เบิกบานอยู่เสมอต่อสัตว์ทั้งหลายผู้ดำรงอยู่ในปกติสุข พลอยยินดีด้วย เมื่อเขาได้ดีมีสุข เจริญงดงามยิ่งขึ้นไป 4. อุเบกขา หมายถึง ความวางใจเป็นกลาง อันจะทำให้ดำรงอยู่ในธรรมที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา คือ มีจิตเรียบตรง เทียงธรรมดุจตราขึง ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว อันควรได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก่เหตุอันตนประกอบ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 34 ข้อ 251-262: 81-83) ขณะที่พระพรหมบัณฑิต (พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และเสฐียรพงษ์ วรรณปก, 2546: 43-45) ได้กล่าวถึงพรหมวิหาร 4 ซึ่งสามารถสรุปความได้ว่า นักบริหารต้องมีพรหมวิหารธรรม คือ ธรรมสำหรับผู้ใหญ่ 4 ประการ เพราะเมตตาจะทำให้ผู้บริหารรู้จักมองในแง่ดีของเพื่อนร่วมงาน และจดจำไว้เพื่อจะได้ใช้คนให้เหมาะสมกับลักษณะที่ดีของเขา กรุณาจะทำให้ผู้บริหารเปิดใจกว้างรับฟังปัญหาของผู้อื่น มุทิตาทำให้ผู้บริหารส่งเสริมให้คนทำงานมีโอกาสพัฒนาความรู้ ความสามารถ จนได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้น และอุเบกขาจะทำให้ผู้บริหารมีความยุติธรรมในการให้รางวัลและลงโทษ โดยรู้เท่าทันคนร่วมงานทุกคน

จากแนวคิดดังกล่าวข้างต้น สามารถสรุปได้ว่า หลักพรหมวิหาร 4 เป็นหลักธรรมสำหรับผู้บริหารหรือผู้ปกครองพึงมี ที่จะต้องแผ่ความรักให้กว้างขวางตั้งแต่รักตน รักบิดา มารดา ญาติพี่น้อง มิตรสหาย ศัตรู และสรรพสัตว์ทั่วไป เพื่อสร้างมิตรภาพและเห็นคุณค่าของชีวิต ดังนั้น การนำหลักพรหมวิหาร 4 ไปใช้เป็นแนวทางปฏิบัติในการบริหารงานบุคคลภายในโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษา ให้บรรลุเป้าหมายนั้นจะต้องประกอบไปด้วย 1) ความมีเมตตา คือความปรารถนาดีต่อผู้อื่น 2) ความกรุณา คือ ปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ 3) มุทิตา คือ การแสดงความยินดีเมื่อผู้ใดบังคับบัญชาประสบความสำเร็จ และอุเบกขา คือ การวางใจเป็นกลาง

ประการที่สาม การประยุกต์หลักทฤษฎีธัมมิกัตถสังวัตตนิกรม 4 ในการบริหารงบประมาณ
หลักทฤษฎีธัมมิกัตถสังวัตตนิกรม หมายถึง หลักธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขในปัจจุบัน หรือ หลักธรรมที่อำนวยความสะดวกขั้นต้น ซึ่งประกอบด้วย 1. อุฏฐานสัมปทา (อุ) หมายถึง ความขยันหมั่นเพียร เมื่อหมั่นขยันในกิจใด กิจนั้นก็ย่อมสำเร็จลุล่วง เจริญก้าวหน้า 2. อารักขสัมปทา (อา) หมายถึง การรู้จักเก็บรักษาทรัพย์เอาไว้เมื่อรักษาสิ่งนั้น ก็จะดำรงคงอยู่ ปลอดภัย ไม่เสื่อมเสียหาย 3. กัลยาณมิตตตา (กะ) หมายถึง การคบคนดี มิตรดีหรือมิตรแท้ที่เรียกว่า กัลยาณมิตร 4 จำพวก คือ (1) มิตรมีอุปการะ (2) มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ (3) มิตรแนะนำประโยชน์ (4) มิตรมีความรักใคร่ การมีเพื่อนดีย่อมช่วยอุดหนุน ร่วมสุขร่วมทุกข์ ช่วยตักเตือน ส่งเสริมในการทำดี (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 11 ข้อ 260: 209) 4. สมชีวิตา (สะ) หมายถึง ความเป็นอยู่เหมาะสมกับฐานะ รู้จักประหยัด การดำรงชีวิตชอบให้พอเหมาะ พอดีแก่อัตภาพ ย่อมไม่เกิดทุกข์ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 23 ข้อ 54: 340)

ที่กล่าวมาข้างต้นนั้น จึงสรุปได้ว่า หลักทฤษฎีธัมมิกัตถสังวัตตนิกรมม เป็นหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขในปัจจุบันหรือหลักธรรมที่อำนวยความสะดวกขั้นต้นในการบริหารงบประมาณ โดยเฉพาะในการบริหารการศึกษาสามารถยึดหลักทฤษฎีธัมมิกัตถสังวัตตนิกรมมได้ เช่น การบริหารที่ต้องหางบประมาณหรือรายได้มาใช้จ่ายในองค์กรด้วยความขยันและความสุจริตตามหลักธรรมาภิบาล (อุฏฐานะ) การบริหารความเสี่ยงด้านการเงิน การใช้จ่ายอย่างคุ้มค่าเพื่อให้งบประมาณเกิดประโยชน์ต่อสถานศึกษาหรือบุคลากรให้มากที่สุด (อารักขา) การบริหารงบประมาณที่คำนึงถึงผู้ร่วมงานอย่างเท่าเทียมกัน เช่น การเพิ่มเงินเดือน การปูนบำเหน็จ การจัดสรรงบประมาณในการพัฒนาศักยภาพบุคคลอย่างเป็นธรรม (กัลยาณมิตร) และการรู้จักกอนมัตติงบประมาณอย่างรอบคอบและเที่ยงธรรม เหมาะสมกับค่าดำเนินงานตามเป็นจริง (สมชีวิตา) หากผู้บริหารนำหลักการนี้ไปใช้จะสามารถบริหารงบประมาณของสถานศึกษา ไม่ว่าจะเป็นรายได้หรือรายจ่าย จะเป็นการลงทุนทางการศึกษาที่คุ้มค่ากับการรอคอยผลสำเร็จในอนาคต

ประการที่สี่ การประยุกต์หลักอปริหานิยธรรม 7 ในการบริหารงานทั่วไป พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) (2556: 498) ได้อธิบายว่า อปริหานิยธรรม คือ ธรรมไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม ธรรมที่ทำให้ไม่เสื่อม เป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว มี 7 ประการ ดังนี้ 1. หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ 2. เมื่อประชุมก็พร้อมเพรียงกันประชุม เมื่อเลิกประชุมก็พร้อมเพรียงกันเลิกและพร้อมเพรียงช่วยกันทำกิจที่สงฆ์จะต้องทำ 3. ไม่บัญญัติสิ่งที่พระพุทธเจ้าไม่บัญญัติขึ้น ไม่ถอนสิ่งที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้แล้ว สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบทตามที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้ 4. ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้ใหญ่เป็นประธานในสงฆ์ เคารพนับถือภิกษุเหล่านั้น เชื่อฟังถ้อยคำท่าน 5. ไม่ลู่อ่อนแก่ความอยากที่เกิดขึ้น 6. ยินดีในเสนาสนะป่า 7. ตั้งใจอยู่ว่า เพื่อนภิกษุ สามเณร ซึ่งเป็นผู้มีศีล ซึ่งยังไม่มาสู่อาวาสขอให้มา ที่มาแล้วขอให้อยู่เป็นสุข (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 10 ข้อ 134: 78-80)

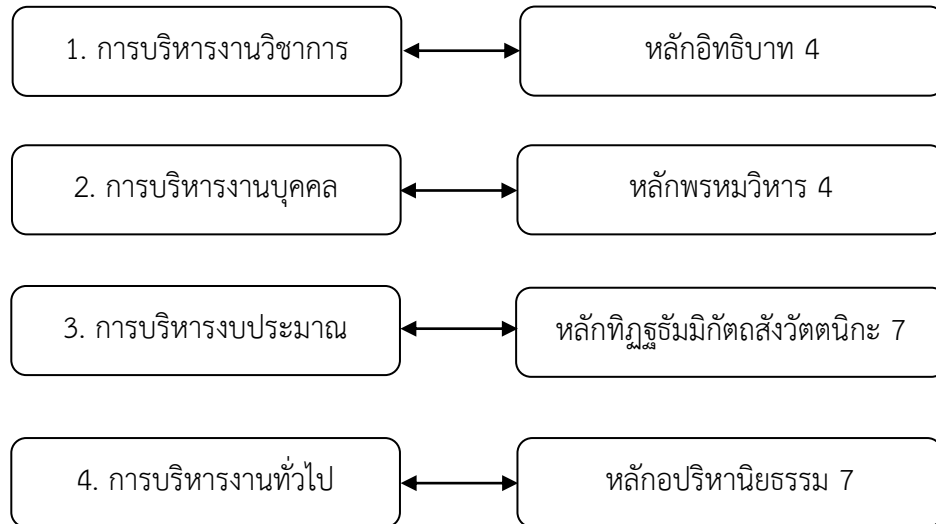
หลักอปริหานิยธรรมทั้งหมดนี้หากประยุกต์ใช้กับการบริหารการศึกษา จะเห็นว่า เป็นการบริหารงานทั่วไปที่เกี่ยวข้องทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ในข้อที่ 1-4 มีความเกี่ยวข้องกับปัจจัยภายใน คือ บุคลากรทางการศึกษาหรือผู้บริหาร ครู เจ้าหน้าที่ทุกฝ่าย ต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบของสถานศึกษาอย่างเคร่งครัด ตั้งแต่วัฒนธรรมองค์กรในการประชุม การดำเนินตามระเบียบกติกาต่าง ๆ การให้ความเคารพผู้บังคับบัญชา หัวหน้า รวมถึงผู้ร่วมงานผู้อาวุโส ส่วนข้อที่ 5-7 มีความเกี่ยวข้องกับปัจจัยภายนอก คือ สถานศึกษาอื่น ที่พัก สถานที่อยู่อาศัย บุคลากรภายนอกองค์กรที่มีส่วนได้เสียกับสถานศึกษา ซึ่งปัจจัยด้านนี้มีความสัมพันธ์กับปัจจัยภายใน แต่ผู้เขียนเห็นว่า มูลเหตุที่ทำให้เกิดการไม่ลู่อ่อนความอยาก การยินดีที่อยู่อาศัยและการต้อนรับเพื่อนร่วมงาน ล้วนเป็นปัจจัยภายนอกที่เกิดจากการเปรียบเทียบกับสถานศึกษา ที่อยู่ที่อาศัยและบุคคลอื่น ดังนั้น ปัจจัยภายนอกเหล่านี้เป็นมูลเหตุสำคัญที่ผู้บริหารสถานศึกษาต้องเล็งเห็นคุณค่าจากการปฏิบัติตามและโทษที่เกิดขึ้นจากการไม่ปฏิบัติตามในหลักอปริหานิยธรรมเหล่านี้ เช่น การให้สวัสดิการด้านที่พักแก่บุคลากรอย่างทั่วถึง การจัดสมมนาหรืออบรมกับหน่วยงานอื่นเพื่อเชื่อมสัมพันธ์ไมตรี ก็จะเป็นหลักการประยุกต์ใช้การบริหารทั่วไปตามหลักอปริหานิยธรรมที่กล่าวมาแล้ว

ที่กล่าวมาข้างต้น สรุปได้ว่า หลักอปริหานิยธรรม 7 ประการ เป็นหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนา ที่มีการกล่าวถึงการเป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว สำหรับหมู่ชนหรือผู้บริหารบ้านเมือง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของหลักธรรมาภิบาล เป็นพุทธวิธีการบริหารที่ควรนำมาปฏิบัติเพื่อทำให้เกิดผลที่ดีแก่สถานศึกษา

องค์ความรู้ใหม่

การบูรณาการหลักพุทธธรรมกับการบริหารการศึกษาเป็นการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการบริหารสถานศึกษา โดยมีการประยุกต์หลักอริยบท 4 ในการบริหารงานวิชาการ การประยุกต์หลักพรหมวิหาร 4 ใน

การบริหารงานบุคคล การประยุกต์หลักทฤษฎีธัมมิกัตถสังวัตตนิกรรม 4 ในการบริหารงบประมาณและการประยุกต์หลักอปริหานิยธรรม 7 ในการบริหารงานทั่วไปเพื่อพัฒนาการบริหารสถานศึกษาท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงในสังคมยุคดิจิทัล ดังภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 1 การบริหารทั้งสี่ด้านตามหลักพุทธวิธี

จากภาพจะเห็นว่า การบริหารงานทั้งสี่ด้านเป็นการพัฒนาศักยภาพของผู้บริหาร ครู เจ้าหน้าที่ทุกระดับ โดยยึดคุณธรรมนำความรู้ ประการแรก การบริหารงานวิชาการจะต้องสร้างปัจจัยที่จะก่อให้เกิดความสำเร็จตามหลักอริยบท นั่นคือ ความพอใจในหน้าที่การงานและวิชาความรู้ที่มี จากนั้นจึงพัฒนาไปสู่การฝึกฝนพัฒนาด้านวิชาการให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้น ประการที่สอง การบริหารงานบุคคลต้องเน้นคุณธรรมอันประเสริฐของผู้อยู่ร่วมกัน เช่น ความรักความเมตตาที่มีต่อกัน การยินดีกับเพื่อนร่วมงานเมื่อเจริญในหน้าที่การงานหรือตำแหน่ง ประการที่สาม การบริหารงบประมาณต้องคำนึงเรื่องการจัดสรรอย่างเป็นธรรม เช่น การหางบมาบริหาร การใช้จ่ายงบอย่างคุ้มค่า การหาเครือข่ายหรือหุ้นส่วนเพื่อถ่วงเฉลี่ยรายจ่าย การอนุมัติงบประมาณอย่างเป็นธรรม ประการที่สี่ การบริหารทั่วไปต้องบริหารให้เกิดความเจริญแก่สถานศึกษาอันเกิดจากปัจจัยภายในและคำนึงถึงปัจจัยภายนอกที่เกื้อกูลกัน

บทสรุป

สรุปได้ว่า หลักพุทธธรรมเป็นหลักการที่แสดงถึงความจริงตามกระบวนการของธรรมชาติหรือกฎธรรมนิยาม และเป็นหลักการที่ส่งเสริมการเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีการลงมือปฏิบัติมากกว่าการสร้างทฤษฎีด้วยการแก่งความจริงเหมือนในทางปรัชญา นอกจากนี้ พุทธธรรมยังเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตนให้รู้เท่าทันสังขม ไม่หลงงมงาย มุ่งผลสำเร็จ คือ ความสุข สะอาด สว่าง สงบเป็นอิสระ หากประยุกต์พุทธธรรมเข้ากับการบริหารการศึกษา จะพบว่า หลักพุทธธรรมสามารถบูรณาการเข้ากับหลักการบริหารการศึกษาทั้ง 4 ด้าน คือ 1) การบริหารงานวิชาการ 2) การบริหารงานบุคคล 3) การบริหารงานงบประมาณ และ 4) การบริหารงานทั่วไป โดยแต่ละด้านได้ประยุกต์หลักธรรมที่เหมาะสมไว้แตกต่างกัน จากบทความนี้ได้แสดงให้เห็นว่า การบริหารงานวิชาการควรประยุกต์ใช้หลักธรรมเรื่องอริยบท 4 การบริหารงานบุคคลควรประยุกต์ใช้หลักธรรมเรื่องพรหมวิหาร 4 การบริหารงบประมาณควรประยุกต์ใช้หลักธรรมเรื่องทฤษฎีธัมมิกัตถสังวัตตนิกรรม 4 และการบริหารงานทั่วไปควรประยุกต์ใช้หลักธรรมเรื่องอปริหานิยธรรม 7 การบริหารการศึกษา

ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงในสังคมยุคดิจิทัล หากผู้บริหารได้นำหลักพุทธธรรมดังกล่าวมาใช้ในการทำงานแล้ว ก็จะเป็นผู้บริหารที่ยึดหลักการครองตน คือ การทำตนให้เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม นอกจากนี้ ยังยึดหลักการครองคน คือ การทำตัวให้เป็นที่รักของผู้ใต้บังคับบัญชา และหลักการครองงาน คือ การมีความรับผิดชอบต่อนหน้าที่การงานเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ของงานอย่างแท้จริง

เอกสารอ้างอิง

- กฎกระทรวง กำหนดหลักเกณฑ์และวิธีการกระจายอำนาจบริหารและการจัดการศึกษา พ.ศ. 2550. (16 พฤษภาคม 2550). *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 124 ตอนที่ 24 ก. หน้า 29-26.*
- นิตย สัมมาพันธ์. (2529). *การบริหารเชิงพุทธ*. กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พลินต์ติ้งเฮาส์.
- ปิ่น มุทุกันต์. (2508). *มงคลชีวิต ภาค 2*. กรุงเทพมหานคร: คลังวิทยา.
- พงษ์ศักดิ์ ภูกาบขาว. (2553). *ข้อเสนอเชิงนโยบายเพื่อความร่วมมือประสิทธิผลของโรงเรียนเรียนร่วมจังหวัดขอนแก่น*. วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และเสฐียรพงษ์ วรรณปก. (2546). *มณีแห่งปัญญา: หนังสือคู่มือสำหรับนักบริหาร*. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (20 มิถุนายน 2551). ธรรมในใจของนักบริหารไอโซ. *ไทยรัฐ*, น. 24.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2555ก). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ 23. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิธรรมทานกุศล.
- _____. (2555ข). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*, พิมพ์ครั้งที่ 32. กรุงเทพมหานคร: พุทธธรรมประดิษฐ์ 26 ศตวรรษกาล.
- _____. (2556). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ 19. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต).
- พระมหาติลกร์ศรี วุฒิยา และวิโรจน์ เกษภูาลักษณ์. (2558). อิทธิพลของการจัดการเชิงพุทธศาสตร์ที่มีผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในเขตภาคใต้. *วารสาร Veridian E-Journal, Silpakorn University ฉบับภาษาไทย สาขามนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ และศิลปะ*. 8 (2), 189-206.
- ภาวิดา ธาราศรีสุทธิ และวิบูลย์ ไทวณะบุตร. (2542). *หลักและทฤษฎีการบริหารการศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 10, 11, 22, 23, 34*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2525). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน*. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน). (2543). *รวมธรรมะ*. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- สัญญา สัญญาวิวัฒน์ และชาย สัญญาวิวัฒน์ (2550). *การบริหารจัดการแนวพุทธ*. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- Barnard, C. I. (1948). *Organization and Management; Selected Papers*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Campbell, R. F., et al. (1966). *Information to Education Administration*. Boston: Allyn and Boston.

Sergiovanni, T. J., et al. (1992). *Educational Governance and Administration*. Englewood Cliff, NJ: Prentice-Hall.

Simon, H. A., et al. (1950). *Public Administration*. New York: Alfred A. Knopf.